

Másodelemzés

VÁROSI ÉS NEMZETISÉGI LÉT MAGYAROK ÉS „JUGOSZLÁVOK” KÖRÉBEN¹

A jugoszláviai soknemzetiségű föderációban a felszabadulás utáni időszakban az összlakosságnak mintegy húsz százalékát teszik ki a *kisebbségek* (1982), s a teljes népesség 22,7 milliójából alig több mint félmillió a magyar kisebbség létszámaránya (SZÉKELY A. B. 1984; REHÁK L. 1967). A források változó számadatai, empirikus és statisztikai, reprezentatív és szociológiai vizsgálatok tanúságai nehezítik a jugoszláviai magyar nemzetiség háború utáni sorsának tanulmányozását, s különösen akkor nehéz a kutatónak eligazodnia, ha az elmúlt négy évtized etnikai-politikai viszonyait, migrációs folyamatait vagy a gazdaság térbeli átrendeződésének kérdéskörét veszi szemügyre az urbanizációs folyamatok szempontjából.² A föderatív államszerkezetben élő populációban fel-felburjánzó etnikai, gazdasági vagy politikai konfliktusok szinte minden kutatási nézőpontot félrevisznek a távolságtartó objektivitástól, így e jugoszláviai magyarság léthelyzetét analizáló munka sem lehet mentes a politikai beállítódástól.³ A sajátos összefonódásban, problémagubancban megmutatkozó kérdéseket ezért elsősorban a helyi sajtóban és tudományos kiadványokban megjelent dolgozatok alapján vizsgáltam, s csupán kontrollképpen használtam magyarországi vagy nyugati szakirodalmat. A hivatkozott források szerint a magyar nemzetiségnek 89 %-a (= 449 586 lélek) él a Vajdaság Autonóm Tartomány területén. 35 000 horvátországi és 9496 szlovéniai magyarról szólnak a kimutatók.⁴ Mivel az adatok és a tájegységi jellegzetességek alapján a Vajdaság a legmértvadóbb terület, s e térség etnikai-politikai-gazdasági folyamatai a legizgalmasabbak a hazánkkal szomszédos nemzetiségi területeken, elsősorban erre a területre koncentráltam, mely századunk első negyedében az ország egyik gazdaságilag legfejlettebb vidéke volt,⁵ s Szabadka az egyik legnagyobb városnak minősült (VARGA D. 1970), ma pedig a legfejlettebb szlovéniai, horvátországi térség, valamint a közepesen fejlett Ó-Szerbia között található, még hozzá csaknem szabályosan kiegyenlített három gazdasági szektorral (mezőgazdaság 33 %, ipar 30 %, terciér szektor 37 %) és olyan rangos szerepkörrel, mint Jugoszlávia agrárexportőre és éléskamrája (KOC SIS K. 1985; VUJKOV, S. 1987).

Az alábbiakban a jugoszláviai magyarságot érintő kérdéseket mint *kisebbségi* kérdéseket vizsgálom, s ebben az értelemben beszélek *nemzetiségről*, nemzetiségi *léthelyzetről*. Itt hivatkozni lehetne a nemzetközi szóhasználatra (JOÓ R. 1984/a), de számomra fontosabb, hogy az egyénre koncentráló társadalomkutatást tartom célravezetőnek. Nehezíti ennek a szemléleti alapállásnak érvényesítését, hogy konkrét és alapos terepmunka nélkül kell képet alkotnom a jugoszláviai urbanizációs folyamatok és a magyar népcsoport kölcsönviszonyáról. Mindaddig, amíg számos szükséges kontrollelemzés el nem készül, me-

lyek esetleg elbizonytalanítják vélekedésemet, úgy gondolom, hogy a kisebbséget mint *identitását közösségi csoportminőségekben megőrző kulturális egységet* kell tekinteni, melynek a *politikai egyenjogúság* kérdése nem szociológiai adottsága, hanem sajátos *szubjektív viszony* a történő történelemhez (REHÁK L. 1967). A jugoszláviai magyarságot körülírható egységeiben (ingázók, értelmiségiek, nyelvszigeten élők, archaikus szakmát művelők, vallási szekularizációba szorultak stb.) mint *lokális közösségeket* vettem szemügyre a publikációk szemlézésekor, tudatosan vállalva, hogy nem egy „idegenbe szorult” magyar népcsoportként (etnosz) foglalkozom velük, hanem egy-egy *helyi társadalom* változatos megjelenésmódját keresem. Olyan országban, ahol az alkotmány (1963) és a politikai alapelvek (1944, 1949, 1953, 1974) az országot alkotó népeiséget nemzetek és nemzetiségek „szocialista öngazgatási közösségeiből” alkotják meg, s ahol a pártszervek nyílt, monolitikus diktatúráját az öngazgatási közösségekbe „decentralizálják”, ott nehéz is a kisebbséget sújtó diszkriminatív intézkedések elleni küzdelem, s még nehezebb az ideológiában vagy a nyilvánosság előtt megjelenő kompromisszumos megoldásokban meglátni a nacionalizmus vagy az erőszakos asszimiláció jeleit. Csupán egy példa erre: ugyanakkor, midőn Tito halmozza nem csak a vezetői címeket, de a külföldön vállalt „el nem kötelezett vezéri” szerepeket is, és midőn a ljubljanai vagy az ohridi konferencián reprezentatív minőségként vezetik elő a jugoszláviai kisebbségvédelem eredményeit, ugyanazokban az években tele van a nemzetiségi sajtó a sérelmek és problémák taglalásával. De ugyanígy a nemzetiségi problémákat és a regionális zűröket a „társult munkán alapuló öngazgatás” szlogenje alól kell kibányászni, mint a nemzetiségi lét mindennapjainak formáit, változatait (KÓVÁGÓ L., 1987; JOÓ R. 1984/a; KLEIN, G., P. 1981). Magyarán: amikor a jugoszláviai nemzetiségek, s köztük a magyarság sorsának megoldottságáról, sőt példázatosságáról szóló közlemények tömegével találkoztam, egyre csak kétely halmozódott bennem a meglévő kételyekre, mert nem csupán a jugoszláv párt- és államigazgatási bürokrácia hangoztat kihívóan elégedett véleményeket (sőt nem ritkán önkritikusakat is), de a szaktudományos és a publicisztikus megközelítések is hasonló hangneműek (REHÁK L. 1963, 1967, 1979; SZÉKELY A. B. 1984; VARGA D. 1970; GYAPAY D. 1987; KÓVÁGÓ L. 1987; MITA, M. 1949; CSOLÁKOVICS R. 1950. stb.). Közben azonban a nemzetiségi lét kemény válságfolyamatairól időben párhuzamosan és retrospektíve is számtalan elemzéssel találkozunk, nemegyszer dicshimnuszok felhangjai közt vagy olyan szövegkörnyezetben, amely első olvasatban „megoldottságot”, problémamentességet sugall (KÓVÁGÓ L. 1987; REHÁK L. 1967/b; „Anyanyelv — államnyelv” 1976; A nemzetek közötti viszony..., 1969; JOÓ R. 1984/b; KARDELJ, E. 1977 stb.). Nem beszélve itt most arról, hogy a nemzetiségi kérdés jugoszláviai problematikáját jobbra inkább a külföldi irodalom taglalja kritikusan — és olykor elfogultan is persze — (KLEIN, G. 1981; VARSÁNYI, J. 1982; FÜR L. 1986. stb.), a jugoszláviai kiadványok olvasója nem tehet mást, mint hogy kritikus mérlegeléssel, másodelemzéssel „nyeri ki” információit a közlemények tömegéből. A legnagyobb magyar nemzetiségi népesség a Vajdaságban lévén, ezek a publikációk elsősorban a Vajdaságot érintik, s ezért is kell kiemelten kezelni ezt a terepment, melyben meglehetősen jól adminisztrált a nemzetiségi élet, s úgy tűnhet, hogy a pusztulásfolyamat, a nehezen bizonyítható erodálódás kimutatására nincs is lehetőség. Azonban a stílárís-publicisztikus burokból kihámozott mikroinformációk fáradságos munkával, de segítenek megtalálni a rendszerti-

pikus konfliktusok között megbúvó nemzetiségi problémákat, s ezeknek a jugoszláviai urbanizációval, területi folyamatokkal, demográfiai és migrációs trendekkel való összefüggéseit.

A BALKÁNI MODERNIZÁCIÓTÓL A RENDSZERINTEGRÁCIÓIG

Az urbanizáció folyamata Közép- és Kelet-Európa történeti régiójában határozottan modernizációfüggővé vált az elmúlt másfél évszázad során. A „preindusztriális” városoktól a „városi-ipari társadalmak” felé megtett úton (SJOBERG, G. 1973; RIESMAN, L. 1973) a népesség aggregációja és a társadalmi-gazdasági munkamegosztásban bekövetkezett változások a mezőgazdasági túlsúly felől az ipari jelleg felé tolták el a térség jellegét, s a foglalkoztatottsági adatok ma már egyre erőteljesebb jeleit mutatják a terciér szektor növekedésének is. A foglalkozási rétegződés módosulása főleg Kelet-Európa országaiban mutatta a gazdasági növekedésnek a területi folyamatokkal való szoros összefüggését. A mezőgazdaság rovására intenzíven és politikai erőfölény nevében telepített ipar egy szinte „új népvándorláskori” mobilitást eredményezett Jugoszláviában is, mégpedig avval a többlettel, hogy a gazdaság térbeli átrétegződését masszív etnikai-politikai felülrétegződés kísérte a második világháború utáni korszakban. A Vajdaság, amely a XIV. század végén magyar lakosságú volt, a XIX. század végére valósággal Európa nemzetiségi kohója lett, s a XVIII. század óta tartó mesterséges telepítési hullámok elszenvédőjeként ma huszonhat népcsoport életterét adja (KOC SIS K. 1985; GYAPAY D. 1987; VARSÁNYI, J. 1982).

Az ipartelepítés erőltetett menete és az átütő erejű migráció a foglalkozási átrétegződés mellett az urbanizáció elősegítője volt Jugoszláviában is. A területi politikát ebben a szocialista szövetségi köztársaságban az alkotmányosan meghatározott egyenlőségelvek mentén szabták, még a második világháború befejezése előtt. A nemzetiségi jogegyenlőség köntösébe öltöztetett ideológiai tételek már a húszas években megjelentek a kommunista pártsejtek irányelvei között, s ennek megvolt a történeti oka a korábbi évszázadok telepítési politikájának és a Habsburg birodalmi érdekek érvényesítésének tényeiben: a Trianon utáni Jugoszláv Királyság is saját érdekeinek rendelte alá a betelepítéseket, ahogyan a századvég magyarelles politikai akciói szintén létszámarányok manipulálásával dolgoztak. A faszálódás, a bukovinaiak telepítése és a földreformból kizárt magyar és német nemzetiségiek ellehetetlenítése szinte már jelezte a végjátzmát, mely a „hideg napok” és a nagyarányú német kitelepítés eseményeihez vezetett. Az „oszd meg és uralkodj!” elve csak részben sikeredett, hiszen az 1948-as és az 1981-es adatok szerint is viszonylag egységes tömbökben maradtak meg a nemzetiségek a vajdasági településeken, de a 300 000 német kitelepítése községek tucatjainak megüresedésével járt, s az ezekbe átvándorló délszláv népek (többnyire szerbek = 31%, boszniaiak = 30%, horvátországiak = 20%, crnagoracok = 7%, makedónok = 6%) révén a bácskai—bánsági területeken jócskán megnőtt a szerbhorvát lakosság túlsúlya. A húszas évek végén 28% volt a magyarok aránya, s mintegy fél évszázada már 40% volt a szerbeké, 1981-ben pedig már 18,9% magyar kisebbség mellett 54,4% szerbhorvát lakosság élt a Vajdaságban. (Hozzá kell tenni, hogy fogytak a szlovákok, horvátok, ruszinok, románok is ebben az idő-

szakban, megduplázódtak és megkétszereződtek viszont a makedón és crnagorai bevándorlók, elsősorban a magas természetes szaporodás révén.) A „svábtalanított” vajdasági települések az ötvenes évek közepére érték el újra a háború előtti létszámokat, s ebben segített az is, hogy az extenzív iparosítás és a falvakból a városok felé vándorlás megkönnyítette a mobilitást és a szakmaváltást, életmódváltást is (KOC SIS K. 1983, 1985).

Rövid kitérőt kell itt tenni a nemzetiségi politika mögötteseire. A migrációs folyamatokat a háború után nem csupán az olcsó és kiváló vajdasági termőföld csábítása befolyásolta, hanem a „gazdasági vonzerő” mellett a régióközpontok és a vasútvonalak melletti települések népességkoncentrációja, és a nemzeti jövedelem helyi aránya is belejátszott a térség településeinek eltérő fejlődésébe. Azokon a területeken, ahol a nemzeti jövedelem egy főre jutó mennyisége több mint 50 %-ban a mezőgazdaságban megtermelt volt, csökkent a népesség, s rendszerint előregedő falu—megfiatalodó város jellemezte a tendenciákat (KOC SIS K. 1985). Amellett a kedvezőtlen forgalmi helyzetű és el látottságú, főként mezőgazdasági területeken az etnikai csoportok zártsága, nyelvi és kommunikációs szigetbe záródása vált jellegadóvá (a helyben születettek aránya 80—100%), s emiatt ezek a települések megszűntek a városokat tartósan és nagyobb mennyiségű munkaerővel ellátó „népességkibocsátó” telephelyek lenni, amivel viszont a délszláv áttelepülők előtt hagytak nyitva városba költözési lehetőségeket (KOC SIS K. 1985). A (korábban erősebben, ma már gyengébben) központosított fejlesztéspolitika viszont a „nem rentábilis” területekre nem investál új beruházásokat, a városi lakásépítés nem tud a növekvő igényeknek megfelelni, s a terciér szektor aránya szoros összefüggésbe kerül a területi koncentrációkkal: a belső áttelepülés a hetvenes évekig a járási és a regionális központok felé irányult, a jövevények a vajdasági városok szolgáltató szektora miatt ostromolták a város környéki és városi területeket, egyhamar megszűntetvén azok befogadóképességét. Az összeomló városokat csupán egy dolog menti meg fenyegető jövőjüktől: a földosztás nyomán a termőföld mintegy 90 %-a megmaradt a magángazdálkodók⁶ kezében (KOC SIS K. 1985/434 p.), akik nem tömörültek téeszekbe, s velük nem szabadult föl tengernyi munkaerő az ipar céljaira, ráadásul az agrárszektor fejlesztése időről időre állami létalapot jelent, „a Vajdaság a jugoszláv éléskamra” stb., tehát polarizálódik falu és város, fejlettsége alapján mérve „falusias köztársaságok” és „városias tartományok” kétféle típusa alakul ki. A magas bennszülött arányú (64%) falvak mellett a vajdasági városoknak csupán 46%-os volt a helybeli születésű lakossága (1971), így a vajdasági településekre költöző szerbeknek kétharmada sem mondhatja el magáról, hogy őslakos (KOC SIS K. 1985/444. p.).

Mindez a következő szempontból lényeges: Jugoszlávia földrajzi helye egy sajátos híd szerepet tesz lehetővé Kelet-Európa (illetve Európa) és a Balkán között, területén ezért a legkeményebb balkáni sötétségből, analfabetizmusból és a legnyugatibb kultúrából egyaránt jócskán van. Egy dalmát kereskedővárosból a Vajdaság egy városába települő horvát, és egy koszovói albánok lakta hegyi falu nomád pásztora közt nyilvánvaló a különbség. Márpedig a lenini elvek alapján Titótól meghirdetett nemzeti-nemzetiségi egyenjogúság éppen ezért illúzió, illetve félrevezető ideológia, mert a kulturális tradíciókban, életmódban, munkakultúrában stb. meglévő kiegyenlíthetetlen különbségek nem teszik lehetővé a különböző etnikai csoportok hamari egy szintre kerülését. Ha tudomásul véve a hatvanas évek végi 20 %-os írástudatlanságot (BOS-

NYÁK I. 1967), nem mérícskéljük az etnikai csoportokon belüli értelmiség és az analfabéták arányát, hanem csak azt nézzük, hogy a városból városba települők aránya 30 % körül van a Vajdaságban, 24 % Szlovéniában és csak 10 % Koszovóban, akkor nem nézhetünk el egy monarchiabeli városi (civilis) kultúra és egy balkáni hátrányos helyzet különbségei fölött. Szabadka középkori települései (SZEKERES L. 1983) vagy Fiume 74%-ban emeletesre épített házai (GRANASZTÓI P., 1982) olyan területi egyenlőtlenségek alapokai, melyeket nivelláló szándékú politikai törekvések csupán fölerősítenek, nem pedig a megoldás felé visznek. A hetvenes évek elején még úgy tűnt, hogy a munkalehetőségek növelésével tartósan befolyásolni lehet a migrációt (KOC SIS K. 1985), kézben lehet tartani a munkanélküliség és a műveltség vagy a szegénység folyamatait. Az aktív keresőkből a mezőgazdaságiak aránya meghaladta az 50%-ot a Vajdaságban (KOC SIS K. 1985/448). Akkor a jugoszláv lakosság jó egyharmada még falun élt (VUSKOVIC 1972—73/22. p.), annak ellenére, hogy a háború óta a paraszti népesség száma állandóan csökkent,⁷ s a falusi lakosság jelentős része híjával van az alapvető szociális javaknak, a nyugdíjnak, az ingyenes orvosi ellátásnak, nincsenek kulturális intézményei, lakosságának 80 %-a az országos jövedelemszint alatt él, egyötöde pedig kifejezetten nyomorog (KROPUSEK, T. 1971; VUSKOVIC, B. 1972—73). A területi színvonalkülönbségek csökkentésének nemzetépítő szándéka viszont az áttelepítések nyomán azzal járt, hogy az ingázás a hatvanas évek közepétől fölerősödött a Vajdaságban is, 1971-ben a foglalkoztatottak 18,6%-a, mintegy 81 000 fő ingázott, jobbára a városcentrumoktól távolabb eső, rossz forgalmi helyzetű, elmaradott agrártérségekből. Ingázási gyűrűk alakultak ki a nagy vonzásközpontok körül is: Újvidéken, Szabadkán, Nagybecskerekén vagy Pancsován 30—100% az ingázó foglalkoztatottak aránya, egyebek közt azért is, mert a városi térségbe települők tömegei telítették az ipari koncentráció felvevőpiacát és lezárták a gazdaság nyitottságát, sőt falura kényszerítették a munkaképes keresők egy részét is, lévén a városokból falura települők közép-bácskai aránya nyolcszor nagyobb, mint az apró falvas Szerémségben (KOC SIS K. 1985/444—447. p.).

A tájegységi-területi folyamatok manapság egyik kétségtelenné vált ténye, hogy a magyar nemzetiség fokozatosan, néhol rohamosan *asszimilálódik*. A „megvalósult egyenjogúság” jelének szokták tartani, hogy nemcsak a Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány alkotmányának 4. szakasza rendelkezik az élet, a munka és az alkotás valamennyi területére érvényes egyenrangúságról, de a vegyes házasságok egyre növekvő száma is biztos jele nemzet és nemzetiségiek szimbiózisának. Már 1961-ben új „nemzetiségi” kategóriát vezettek be: a „jugoszláv”-ot, s 1960-ban a szerb menyasszonyok 3,2%-a választott magyar férjjet, a magyar menyecskéknek pedig 11%-a keresett szerb férjjet magának. 1981-ben több mint 167 ezren vallották magukat „jugoszlávnak” — ez közel fele a magyar nemzetiség lélekszámának. A magyarság asszimilálódása egyébként a kisebbik részében vegyes házasságok folyamán zajlik le, ennél jelentősebb a természetes szaporodás visszaesésének ötven éve megkezdődött, s 1948 óta fokozódó tendenciája. Az erősen negatív természetes szaporodású járásokban él a jugoszláviai magyarság 48 százaléka (Tisza-vidéken, Bácsopolyán, Észak- és Közép-Bánság vidékén). Ugyancsak demográfiai apadás és vegyes házasságok miatt ritkulnak a szlovéniai (muravidéki, lendvai) és a horvátországi magyarlakta települések is. Horvátországban például 1961-ben 42 000 magyar és 15 000 „jugoszláv” volt, 1981-ben pedig 25 439 magyart és

379 000 „jugoszlávot” regisztráltak a statisztikák (GYAPAY D. 1987; KOCSIS K. 1983). Hozzá kell még tenni, hogy az „átjugoszlávosság”, a kétnyelvűség levetése, a definiálatlan létbe (ingázásba) kényszerülés mellett igencsak csapolgatja a vajdasági magyarság lélekszámát a munkanélküliség hetvenes években megnőtt aránya. Az aktív keresők 8,2 százaléka volt 1978-ban munkanélküli, ami nemcsak a jugoszláviai országos aránynál magasabb, de az akkor legsúlyosabb helyzetben levő Belgium (8,1%) adatánál is kétségbeejtőbb. Természetesen az ellátatlan területekről, az infrastruktúra-hiányos vidékekről ment el az alulfizetett munkaerő, mintegy 73 000 ember. akikről a korabeli sajtóvita nyíltan kimondta, hogy a „külföldképes”, legjobban képzett munkásgeneráció tagjai, akiket mondjuk az NSZK-ban hatszorosan megfizetnek, s így munkahely-változtatásuk nemegyszer életútváltozás, áttelepülés lesz, miközben a Vajdaságban 10 000 magas szakképzettségű munkás, 16 000 szakmunkás és 10 000 betanított munkás hiányzik ahhoz, hogy a foglalkozásstruktúra ne a teljes elavultság állapotában maradjon (MIRNICS K. 1967; KOCSIS K. 1985).

A „gazdasági emigráció” kérdései (ROMIĆ, D. 1969), a területi koncentrációkban megvalósuló többségi szavazatarány és a kisebbségi hátrányok (REHÁK L. 1969), a regionalizmus problémaköre (MEZEI I. 1969), a munka szerinti díjazás és a redisztribúciós rendszer aránytalanságai (SZINADINOVSKI, J. 1969), valamint a népességvándorlás hatása a közigazgatásra (PIVOVAROV, J. L. 1972; GYÖRE K. 1979; HOFFMANN, G. W.—HATCHETT, R. L. 1977; KREMENŠEK, S. 1979; RÁCZ A. 1964; ZSUFFA I. 1976) — mind-mind olyan kérdések, melyeknek az urbanizációra gyakorolt hatása együttesen több mint meghatározó. Ha a vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai meghatározottságát (KOVÁCS T. 1978), a szabadkai öngyilkosságok meglepő arányszámait (BIACSI A. 1969) vagy a nagyszerb, illetve horvát nacionalizmus újjáéledését (KING, R. R. 1973; SHOUP, P. 1968) vennénk vizsgálati vezérfonalnak, bizonytalanságokból is számos adekvát metszetet kaphatnánk a jugoszláviai magyar nemzetiség sorsáról. De a nemzetiségi lét „kemény” adatai arról szólnak, hogy a munkaerő-mobilitás és az elhelyezkedési lehetőségek, a gazdaság szerkezet és a megélhetés, a politikai döntésekben való részvételi szabadság és a lokális érdekkellentétek szabják meg igazából a nemzetiségi státusz irányait, működési terét, relatív jogszerűségeit, s ezek határozzák meg az urbanizáció előnyeiben való részesülés körülményeit. A városiasodási és az iparosodási folyamatok szociológiai vetületeit sajnos meglehetősen kevés publikált kutatás ismerteti (GÁLIK L. 1981; KÓSA L. 1972; FEKETE J. J. 1980; HÓDI É. 1986; DURIC, V. 1968; MATUSKA, M. 1983; HAWRYLYSHYN, O. 1977; GEROLD L. 1970; KOVÁCS T. 1983; THOMAS, C. 1979; STANOJEVIĆ, S. 1979; FRIGANOVIĆ, M. 1970), illetve, ami etnikai és szociológiai szempontból érdekes lenne, az elsősorban kutatóintézetek, koncentrált problémakörök körüljárására irányul, s nem nemzetiségi kérdéseket érint vagy nem a magyar etnikummal kapcsolatos (OVSEĆ, D. 1979, 1980; KREMENŠEK, S. 1979); RAJKOVIĆ, Z. 1976, 1978; RIHTMAN—AUGUŠTIN, D. 1979). A néprajzi tájegységek és kutatások közléseiben igen ritka az urbanizációs folyamatok elemzése (SÁRFALVI B. 1970; ÉGETŐ M. 1974; KÓSA L. 1972; BORI I. 1982; GUNDA B. 1974; KÖRMÖCI E.—SZABÓ J. 1970, 1974; BERKES E. 1973; BARANYAI J. 1976; BÓNA—NIKOLITY—NOVAK, 1956; BORUS R. 1981; JUNG K. 1978; KALAPIS Z. 1979; KATONA I. 1974, 1983; KATONA P. 1963; KOVÁCS E. 1982; PENAVIN O. 1973, 1976, 1979, 1981; PÉNOVÁTZ

A. 1979; SZÉKELY M. 1981; TÓTH F. 1981; JUNG K. 1983), viszont a nemzetiségi lét körülményeit vagy szubjektív vetületeit tárgyaló tengernyi irodalomból csupán néhány utalást lehet kiemelni, melyek körvonalazzák, illetve problematizálják a kérdéseket (BÁRCZAY—SAKRAUSKY—VASS, 1973; REHÁK L. 1967, 1979; JOÓ R. 1984/b; MIRNICS K. 1970; A. SAJTI E. 1978; KÖVÁGÓ L. 1987; BOSNYÁK I. 1967 stb.). Figyelemre méltó azonban, hogy a jugoszláviai nemzetiségi problémákat vizsgáló nyugati irodalom tág teret nyit a nacionalizmusok és a kisebbségi hátrányok elemzésének, tekintettel persze a társadalmi berendezkedés általi meghatározottságra, a lenini nemzetiségkezelés eszméjének pártállami viszonyok közötti működés módjára (PEARSON, R. 1983; BURKS, R. V. 1961; SHOUP, P. 1968; KAMENETSKY, I. 1961; DENNISON, I. R. 1974 stb.).

Mindezek felsorolása a figyelemfelkeltésen túl azért szükséges, mert direkt vagy áttételes módon körülírják tematikusan is azt a jelenségegyüttest, melyet a kelet-európai modernizációban Jugoszlávia járt be az elmúlt évtizedek során, s melynek folyamatában a nemzetiségek integrálásának, illetve asszimilálásának technikai voltak meghatározóak századunk során. Jugoszláviának a második világháború utáni korszakban legfőbb vonása volt az európai országok városodási szintjét magasan meghaladó urbanizáció,⁸ s e feszített tempójú modernizálásban csupán mellékes taktikai feladatnak bizonyult a népesség-nivellálása, illetve a nemzetiségi csoportok asszimilálása. A nagyléptékű változások közepette újraéledő nemzeti és nemzetiségi nacionalizmusok kezelése azonban túl a technikai trükkökön, egy igen izgalmas ideológiai válság leplezését szolgálja, melynek elemzése (ha csak vázlatosan is) nélkülözhetetlennek látszik a magyar etnikum és az urbanizáció fejlődésvonalának megértésében.

OSZTÁLYASSZIMILÁCIÓTÓL AZ IDEOLÓGIAVESZTÉSIG

A jugoszláviai magyarság helyzete — több száz kilométernyi távolságból nézve — látványosan — jobbnak tűnik, mint a szlovákiai vagy a romániai magyarságé. Ám az optikai csalódásra hamar rájön, aki a kisebbségi sorsról közzétett írások mélyére néz, s belőlük nem az elégedettség adatait gyűjti ki, hanem problémakörök vidékén tapogat. Legyen az a demokratikus közélet vidéke (ZIHERL, B. 1945), a nemzetiségi kérdés rendezése (CSOLÁKOVICS, R. 1950; REHÁK L. 1970, 1967; MIRNICS K. 1970), a városi folklór (VODOPIJA, M. 1976; RIHTMAN—AUGUSTIN, D. 1984) vagy a könyvek és könyvolvasás kérdése (MIRNICS K. 1968; GEROLD L. 1967; HORNYIK M.—VÉGEL L. 1981), minduntalan rálel az olvasó a specifikusan jugoszláviai gondokra, melyek mellett a rendszertipikus konfliktusok is felszínre bukkannak.

A második világháború utáni Jugoszlávia története sok ponton egyezést mutat az európai szocialista berendezkedésű országok történetével, kezdve az elmaradottságon, az agrárjellegű, az intenzív iparosításon, vagy a csinált városiasításon és kierőszakolt népességmobilitáson át egészen a gazdasági-politikai válságig, a dugába dőlt reformokig, a bolsevik ideológia pozíciójának elgyöngüléséig. Miként a térség többi államát, a jugoszláviai népköztársaságot is jellemezte a monolit, párturalmi berendezkedés, az álnépfrontos szervezőelvek meggyökereztetése, az öngazgatás ideológiai fegyverének bevetése és pusztító hatású eszmekegypetként való elterjedése. A szocialisztikus elvek tér-

nyerése itt is agrárreformmal, államosítással, kitelepítéssel, közmunkákkal, agrárrecesszióval és monumentális iparosítással, szovjet mintájú tervgazdálkodással és jogelvekkel, tervtörvényekkel és ingyenmunkával, lakosságra hárított infrastrukturális gondokkal, monopolizált pénzügyekkel és központosított döntérendszerrel folyt. Napjainkra ebben az országban a civil társadalom lepusztulásának veszélye, a gazdasági válság mumusának rémítő közelsége, a politikai kormányzásoképtelenség számos bizonyossága és a politikai pluralizmus mellett is álságossá vált kommunisztikus ideológia elérvénytelenedése lett jellemzővé (BURKS, i. m., KING, i. m., DENNISON, i. m., valamint OPPOSITI-ON in E. E., 1979; KÖVÁGÓ, i. m.; KOSINŠKI, L. 1964; VUSKOVIC, i. m.; BOSNYÁK I. 1967/b).

Meg kell azonban nevezni azokat a momentumokat is, melyek egyedivé teszik Jugoszlávia helyzetét. Kezdve a partizánháborútól és a felszabadulás kiküzdött élményétől, folytatva a Kommunisták és Munkáspártok Tájékoztató Irodájával kialakult viszonyon és a latens vagy direkt szovjetellenességen, a külföldi segélyek elutasításán, illetve elfogadásán át a nemzetközi kereskedelemben és idegenforgalomban való részvételig, már az ország egzisztenciális helyzete is nagymértékben eltért a szomszédságában funkcionáló országokétól. S ha ide vesszük a nemzetiségi problémákat, a nacionalizmusok és sovinizmusok megújuló küzdelmeit, valamint az „önigazgatási szocialista közösségek” és „társult munkán” alapuló gazdálkodási egységek témáit, akkor látnivaló a jugoszláv társadalom alapvető eltérése a térség többi szocialista országától (KOCIS K. 1985; KÖVÁGÓ, i. m.).

A topológiai jellegzetességek azonban sokszoros összefüggést mutatnak a politikai irányítás, az ideológia, a participációs elvek és az államberendezkedés viszonyaival. A falusi községekben lakók aránya 1950 és 1970 között 21,5%-kal csökkent, de a lábra kelt népesség csupán kicsi és fejletlen, infrastrukturálisan elmaradott kisvárosokat vagy középvárosokat talált, ahol az urbanizációs szint a beruházási igények növekedése miatt még az ígéretek szintjén sem várt javulásra. Az ipar gyors expanziója miatt a tradicionális közösségét vesztő, iparba száműzött parasztság nem lett városi mentalitású munkássággá, hanem alacsony kvalifikáltágú ingázó maradt. A városfejlődés késleltetettsége miatt a telepített ipar és a decentralizált munkaerő-gazdálkodás retardálta a gazdasági potenciált, szétszórta a beruházási energiákat, regionális egyenlőtlenségeket szült és konzervált hosszú időre (MUSIL, J.—LINK, J. 1973; MIRNICS K. 1967/28; HEGEDŰS M. 1973). A gyengén urbanizált és gyorsan városodott Jugoszláviában azután már nem épülnek ki a százévezresnél nagyobb városok, hanem „gyűrűtelepek” keletkeznek és monumentális nő a néhány meglevő nagyváros: Jugoszlávia lakosságának 21%-a 500 000 lakosnál nagyobb népességű nagyvárosban él. A népességnövekedés nemzetközi adatai 1,4%-os gyarapodást mutatnak 1950—1968 között, ez Jugoszláviát tekintve 1,1% volt, ugyanakkor a városi népességnövekedés 2,5%-os nemzetközi átlagát Jugoszlávia 5,4%-kal veri (FAO Yearbook 1951—1969; KSH Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1970). Míg az ország népessége 10,6%-ot nöött 1960 és 1970 között, addig a városi népesség 39,3%-ot gyarapodott ez idő alatt (Magyarország adatai ugyanez időszakban 3,6%, ill. 14,17%). Mármost a városi népességnövekedés és a túlcentralizáltság óhatatlanul meghatározta a területi fejlődés trendjét, keményen korlátozva az elmaradottság felszámolását (amit jól mutat az is, hogy két-három évtizedes időkülönbséggel is ugyanazokat a társadalmi célokat fogalmazzák meg kormány szinten és pártirányelvekben).

A területi tervezés „demokratizálása”, vagyis az öngazgatási közösségek kezébe való visszautalása pedig a lovak közé dobott gyeplővel volt azonos gesztus: a hiányzó szakképzettséget, a munkaerő-gazdálkodási gondokat, a fiatalok munkába állásának és szakképzettségének biztosítékait semmiféle alkotmányos elv nem garantálja (MIRNICS K. 1967/28; SZINADINOVSZKI, J. 1969; ROMIĆ, D. 1969; MEZEI I. 1969; VUSKOVIC, i. m. ŽIVKOVIĆ, M. 1971 stb.). Az alkotmányos önkormányzatiság szép eszméje éppen ott fullad be, ahol a kistéleplések magukra hagytak, a gazdálkodó egységek piac- és államtámogatás-függők, a politikai szervezetek hierarchikusan strukturáltak, a lakótelepi népesség szegregálódott, a döntérendszer notabilitásoknak alárendelt, és a rurális térségek többségét a gazdasági válság, az éhezés és a gazdasági emigráció réme fenyegeti stb. (HEGEDŰS M., i. m.; GÁLIK L., i. m.; KOROSIC, M. 1987; VUSKOVIC, i. m.; KLEIN, G.—KLEIN, P. 1981; REHÁK L. 1982; DUMONT, R. 1970).

A gazdálkodó közösségek valódi autonómiája, a politikai öngazgatás tényleges érvényesülése, a fejlesztési lehetőségek és a regionális perspektívák kérdése a magyar kisebbség sorsát illetően azért kardinális, mert a magyar nemzetiség java része magasan vagy a közepesnél jobban kvalifikált *ipari munkás*. Társadalmi helyzete, szociális fölemelkedése, politikai szabadságjogainak érvényesítése így elsősorban a gazdálkodó szervezetek által meghatározott, sőt közvetlenül termelésfüggő. Mint ipari munkásnak, a magyar kisebbségnek nem érdeke a városiasítás, hisz megvannak és meg is voltak a városai: a városiakók arányának növekedése a városrá nyilvántások sorozatának eredménye jórészt, hisz a jelenlegi 47 városból 38 csak 1953 óta kapta meg rangját, s a bevándorlási centrumok igazából a városhálózatnak már a múlt században kialakult tagjai lettek (KOCSIS K. 1985). A magyar nemzetiségű ipari munkásnak nem érdeke a nemzetiségek felemelésének ideológiája és programja, mert ötvenszázalékos analfabetizmusból jött képzetlen munkavállalókkal kerül egy osztálykategóriába, s a nivellálás ideológiájával kenyerét vehetik el szája elől mind a hazai üzemekben, mind a gazdasági emigráció lehetőségét tekintve (MIRNICS K. 1967/28.; REHÁK L. 1967. 276—283. p.; KOCSIS K. 1985). Nem érdeke a magyar kisebbségi munkásnak a munkás-öngazgatás sem, mert veszteséges üzemben méltatlanul nagy kockázatot kell viselnie, holott nincs beleszólása a területi politika, a külkereskedelem, az idegenforgalom, a valuta-helyzet, a bankhitelek és államhitelek, a nemzetközi politikai légkör kérdéseibe, mégis rajta csapódik le mindegyik (SZINADINOVSZKI, i. m.; ROMIĆ, i. m. 1969; MEZEI, i. m.; ZIHERL, B. 1945; REHÁK L. 1967/23.; SZ. A. 1969; MÁRKUS Gy. 1987; CSOLÁKOVICS, i. m.; KÖVÁGÓ, i. m.). Nem érdeke a közigazgatási döntésekben képviselőt vállalni (UTASI Cs. 1967; BOSNYÁK I. 1967; REHÁK L. 1969; ROMIĆ, i. m. 1969; ÁDÁM A. 1982), nem érdeke a közügyek intézésében a kétnyelvűséget szorgalmazni (CIJAN, R. 1969, in: A nemzetek...; SZINADINOVSZKI, i. m.; ÁGOSTON M. 1969; SZKSZ V. A. T. B. 1968; RADOVANOVIĆ, M. 1969), mert az informális nyomásgyakorló csoportokkal szemben nem érv a nemzetiségi helyzet, s az öngazgatásról a megkérdészetek nem is kis hányada azt sem tudja, mi fán terem (VÁRADY T. 1971). Nem érdeke a szaporodás annak a bizonyos vajdasági magyar munkásnak (MIRNICS K. 1970, KOCSIS K. 1983), nem érdeke a kettős nyelvű vagy területi iskolák létrehozása (MELVINGER, Z. 1969; POPOVIĆ, D. 1969.; DÁVID A. 1968; ÁGOSTON A. 1969), mert csak száját fogják be vele, csak az alkotmányos egyenlőség zászlajául lengetik, közben bürokratikus manipulációk

terepe az iskola, ahol a „megbékélés” konformizmusa honol, és nem nyelvi felkészültségét kell ápolnia-fejlesztenie, hanem tudását kell megvédenie a hallgatóknak, s ahol szavazattöbbségi alapon hátrányos helyzetbe kerül mindenki, aki „jogaihoz” nyúl, kapaszkodót keresve. A kisebbségi nyelven érvényesülni, hivatallal tárgyalni eleve helyzeti hátrányt jelent, jogi ügyben dupla időt, munkahelyen értetlenséget és kiközösítést, érdekvédelemben kisebbséget stb. Egyetemi tanszékek hiánya, felvételi és vizsganyelv megválaszthatóságának hiánya, elhelyezkedési nehézség vagy munkanélküliség veszélye, nacionalista támadások tömege, lakóhelyi szegregálódás, bürokratikus korlátozások sorozata írja körül a kisebbségi egyenjogúság tényeit (ÁGOSTON A., i. m.; BOSNYÁK I. 1967/24—25.; UTASI Cs. 1967; GARAI L. 1971; ZIVKOVIĆ, M. 1971; VUSKOVIC 1976; FÜR L. 1986 stb.). Közben pedig a sajtó, a nyilvánosság, az értelmiségi szerepvállalások és kibontakozási lehetőségek sokszoros korlátozottsága búvik meg a „demokratikusnak” tetsző, nemzetiségnek kedvezésre „beállított” intézményrendszerben, kirakatjellegűvé maszatolódik az értelmiség helyzete és a nemzetiségi kultúra képviselője, a tradíciók megőrzésének területe (GYAPAY D. i. m.; GEROLD L. 1967.; VARGA D. 1970; HERNÁDI M. 1970; MERKI F. 1981; SZÉKELY A. B. 1984; MIRNICS K. 1968; MAJTÉNYI A. 1967; HORNYIK—VÉGEL, i. m.; VÁRADY T. 1968; BURÁNYI N.—SZELI I. 1981; FÜR L. 1986; BORI I. 1973; HÓDI É., i. m.; GOLUBOVIĆ, Z. 1976; KOVÁCS T. 1983; MIRNICS K. 1970/12.; JUHÁSZ G. 1969 stb.).

„Az öngazgatás én vagyok” — szól a hatalom torkából az artikulálatlan magabiztosság, miközben a vajdasági magyar munkás elmereng kisebbségi sorsán, s azon, hol van már az a munkásosztály, amely most, amikor az osztály nevében való irányítást az osztály hatalmával való irányításnak kellene felváltania, nincs már ott a hatalomban, s nincsenek ott a kérdezők sem, akik gyanakodnak (GOLUBOVIĆ, 1976; VUSKOVIC, 1976), sem az értelmiség, mely a kisebbségi tudatosság élesztője, őrizője, támasza lehetne, de amely fölöslegességét és a „gúzsbakötött táncolás” kisserű, belterjes örömet éli át inkább, „légüres térben” (JUHÁSZ G. 1969; BORI I. 1973; BURÁNYI N.—SZELI I. 1981; MIRNICS K. 1968, 1970). A jugoszláviai magyar irodalmat úgy vélik tájegységi közösségi kultúra részének, hogy az író tábor maga is „kozmetopolitákra” és „tájleírókra” szakad, amúgy teljesen érvénytelenül, hisz köteteket Magyarországon vagy Párizsban többen olvassák, mint a nemzetiségi kisebbség körében. A politikai szerepet vállaló irodalom és tudomány konfliktusai (Praxis-csoport betiltása, az Új Symposion időnkénti keményebb cenzúrázása, igazgatási vagy pártügyletekké transzformált szubkulturális témák) nem a szuverén kultúra jelenlétéről, nem a kisebbségi jogelvek széles körű alkalmazásáról árulkodnak, bár ennek minden kellemes látszata megképződik a megnyeségi mutatókban (pl. az újvidéki FORUM kiadó példányszámaiban, választékában, a Horvátországi Magyarok Egyesületének kiadványaiban, a tájegységi kulturális centrumok napi- vagy hetilapjainak példányszámaiban stb.), hanem arról az egyszerű tényről, hogy a jugoszláviai magyar nemzetiség sorsa csak árnyalatokkal különb, mint a Szlovákiában vagy Romániában élő magyaroké, csupán több „öngazgatási”, „kisebbségvédelmi”, „nemzetiségpolitikai” szlogen veszi körül, mint amazokat. Ennek egyik okát abban látom, hogy másutt a világon sem véglegesen és optimálisan megoldott a nemzetiségi-etnikai kérdések tömege,⁹ másik okát pedig a szocialisztikus rendszerek kirakatpolitikájában nevezném meg, amelybe belefér egy impozáns méretű nemzetközi konfe-

renca a kisebbségekről, belefér egy tájház egy pusztulásra ítélt faluban, de nem fér bele, hogy anyatejfel szívjon magába minden gyermek anyaországi kultúrát, öntudatot, életerőt, jogképességet. Márpedig ez az, ami a többnyelvű kiadványok, a kétnyelvű falutáblák és a területi iskolák mögül, a jugoszláviai magyarság kisebbségi sorsa mögül igazából hiányzik.

Mindez persze csupán „élményanyag”, másfélszáz vagy kétszáz vékonyabb-vaskosabb publikáció jelentésháttere. Bizonyosabbat tudni csupán empirikus kutatással, résztvevő megfigyeléssel, folyamatos jelenléttel lehetne.

1987. december

JEGYZETEK

1. A tanulmány eredetileg az OSZK Magyarságkutató Csoportjának készült, s része egy nagyobb, a kelet-európai urbanizálódás sajátosságait föltérképező kutatásnak. Emiatt belső hangsúlyai inkább a városias létmódot, mentalitást, közérzetet vették alapul, s nem ölelik föl a területi folyamatok, a térhasználat, a földrajzi tagoltság, a kommunikációs viszonyok számos kérdéskörét.

2. A dolgozatot kiegészítő bibliográfia is jelzi, hogy a magyar nemzetiség problematikáját elsősorban a hatvanas—hetvenes évek kritikusabb, kisebbségi kérdéseket és sérelmeket karakteresebben jelző szakirodalma alapján fogalmazom meg. A nyolcvanas esztendőek mind a kisebbségi létszamarányok, mind a válsággazdaság közepette növekvő életszínvonal- és életminőség-gondok tekintetében eltérőek az előző évtizedektől, azonban a háború utáni korszak tendenciáját lényegesen nem módosítják.

3. Az elérhető vagy nyilvánosság elé bocsátott szakmunkák e dolgozat vállalt témájához csupán változatos adalékokat adtak, s tudomásom szerint ez az első ilyen tárgyú másodelemzés, amely nyilván nem mentes a valóságfolyamatok szűkebb spektrumú tájolásától, de nem zárja ki további, árnyaltabb kutatások eltérő következtetéseit. A jugoszláviai szerzők vagy kutatók így természetesen nem „felelősek” az általam kritikai módon fölhasznált irodalom másként értelmezéséért. Szándékos ezért tőlem az is, hogy kevésbé a frissebb, vitának még ki nem tett publikációkat használtam, inkább a korábbi, nyilvánosság elé engedett tanulmányokból építkezem.

4. A közölt, hivatkozott adatok pontosságáért a szerzőket, illetve forrásaikat terheli felelősség. Kutatásom során arra a következtetésre kellett jutnom, hogy rendkívül sokféle adat forog közkezen, így ezek hitelességéért lényegében senki sem adhat garanciákat. Két különböző felmérés között történt változások csupán kalkulatív mutathatók ki, de a jugoszláviai és a magyar statisztikai felvételek nem egyeztetett módszerei olykor három—három és félszeres differenciákat is jelenthetnek, így megfellebbezhetetlenül egzakttá adatokat nem adhatok.

5. Az 1984-es adatok szerint az összlakosság száma: 22 960 000, ebből nemzeti-ségi: szerb 36%, horvát 20%, bosnyák 9%, szlovén 8%, albán 8%, macedón 6%, montenegrói 2%, magyar 2%. Forrás: Baló—Lipovecz: Tények könyve '88. Móra Kiadó, 1987. 308. p.

Az adatok eltérő voltának illusztrálására csupán néhány példa:

Rehák László az 1961. március 31-i népszámlálási adatok alapján közli: a JKSZ nemzetiségeinek fele nemzeti kisebbség lakta községekben él (1 906 376 lakos). A Vajdaságban 248 476 magyar él olyan községben, ahol többségben van (a V. A. T. összes magyar nemzetiségű polgárainak száma 442 560), és a JSZSZK magyar állampolgárainak létszáma 504 389 fő. A V. A. T. szerb lakosságának aránya 80,5% a

szerbek lakta, szerb többségű községekben (= 822 325 fő). Lásd Rehák L. felszólalását in: A NEMZETEK KÖZÖTTI VISZONY... 54—67. p. (Forum, 1969).

Varga Domokos 1970-ben (Rehák Híd-beli cikkére hivatkozva, 1970/7—8. sz.) „a legutóbbi népszámlálás szerint a Vajdaság lakosságának 64,4%-át tették ki a szerbek, horvátok, crnogoraiak, 23,8%-át a magyarok. ... Egész Jugoszláviában kerekén félmilliónyian vallották magukat magyarnak, ez a szám az összlakosság 2,5%-át teszi ki” — írja. Lásd VARGA D. = Valóság, 1970/12. 77. p.

Pénovác Antal vajdasági magyar néprajzi kalauzolásában (Forum, 1979. 5. p.) közli: „Vajdaság közel kétfélmillió lakosa közül csaknem félmillió a magyar”, az 1971-es összeírás szerint 1 952 533 lakosból 423 866 fő.

Kocsis Károly a belgrádi Statisztikai Hivatal adataira támaszkodva 2 035 000 főben számolja Vajdaság összlakosságát (1981-es felvétel adata), 19%-ban jelzi a magyar nemzetiség arányát (KOCIS K. 1985. 431. p.).

Gyapay Dénes 1987 karácsonyán (az 1981-es adatokra hivatkozva) 1,1 millióra teszi a vajdasági szerbek, 385 356 főre a vajdasági magyarok lélekszámát (GYAPAY 1987. 5. p.).

Székely András Bertalan az 1981-es népszámlálás adatára hivatkozva 9496 magyar nemzetiségű szlovéniai lakosról tud, „ez Szlovénia lakosságának mintegy fél százalékát teszi ki”. „A különböző nemzetiségek Jugoszlávia összlakosságának (1982. december 31-én 22 740 000) mintegy 20 százalékát teszik ki.” (SZÉKELY A. B. 1984. 163. p.)

Az eltérő adatok, a becslések és a százalékosra kerekített arányok nem teszik pontosíthatóvá a valódi magyarságszámot, a statisztikai felvételek eltérő adatai pedig egyenest zavaróak. Kétségtelenül számolni kell a magyar kisebbség arányának csökkenésével, a nemzetiségnek minősítések és az önbesorolások különbségeivel, a sajtóhibákkal és adatmanipulációkkal is, nem utolsósorban pedig avval, hogy a reprezentativitásra törekvő közlések, forrás nélküli hivatkozások és különböző sajtóközlemények más-más célból közölnek adatokat.

Kovács Teréz cikkéről írott lektori véleménye szerint az 1961-ben számlált magyarság valóban több volt félmilliónál, az 1981-es népszámlálás szerint kb. 430 000 maradt, vagyis százezerrel csökkent, a Vajdaságban pedig ekkor 370—380 ezren vallották magukat magyarnak, vagyis 1961 és 1981 között minden ötödik magyar „eltűnt”, s emögött a városi lakosság növekedése, asszimilálódása, a születésszám-csökkenés, a nemzetiségi iskolák megszüntetése, a középiskolák 1974-es reformja, a vegyes házasságok számának megnövekedése és a „jugoszlávnak” nevezett népességkategória bevezetése egyaránt magyarázatként állhat.

6. Kovács Teréz említett szakvéleménye szerint Jugoszláviában az átlagosan megművelhető földterület 83—85%-a van magánkézben, a Vajdaságban pedig ez jóval az átlag alatt van, maximum 60%.

7. Kovács Teréz szerint a hetvenes években a jugoszláviai lakosság jó kétharmada élt falun, a városi lakosság 27%-ot tett ki. A Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1985-ös kötete Jugoszlávia 22,80 milliós lakosságának területi népességeloszlását 43%-ra (városi) és 57%-ra (falusi) teszi.

8. Az urbanizáció térfolyamatait nemzetközi kutatás keretében, összehasonlító adatokkal hozza az ÉVM—VÁTI kiadásában megjelent (Gálik Lászlóné szerk.) Az urbanizáció Európában c. kötet (1981).

9. A nyugat-európai helyzethez lásd Joó Rudolf: Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság. Kossuth Kiadó, 1984., valamint Joó Rudolf: Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában (Gondolat K. 1988) c. alapmunkáit.

Végezetül: a dolgozat hivatkozási anyagában — elsősorban terjedelmi okok miatt — nem volt mód pontos oldalszám-megjelöléssel élni. A hivatkozott irodalom ismerői azonban egyértelműen „dekódolhatják” a vonatkozó szövegrészeket. Természetesen tartom, hogy a jugoszláviai magyarság körében vagy a nyugati kutatók körében nem egyformán értelmezik a létező szakirodalmat — ilyen szempontból a magam „kényelmes kívülállása” előnyös helyzet is lehetne. Dolgozatom célja a le-

hetséges továbbgondolás, az értelmezések találkoztatása volt (vagy lehetne), s ha ebben a saját olvasatom, szubjektív nézőpontom inkább akadályokat, mint kapunyitást jelentene — magam bánnám legjobban.

HIVATKOZOTT ÉS FÖLHASZNÁLT IRODALOM

- Anyanyelv — „államnyelv”. 1976. Szabadka. 111—123, 159—198. p.
- A. SAJTI Enikő (1978) A nemzeti-nemzetiségi kérdés a szocialista Jugoszláviában. = Tiszatáj, 21. sz. 55—56. p.
- ADÁM Antal (1972) A különböző fokozatú állami szervek közötti együttműködési kapcsolatok az NDK-ban, valamint a társadalmi megállapodás és az öngazgatási egyezmény jellemzői Jugoszláviában. In: (Pálné dr. Kovács Ilona szerk.) Dolgozatok a területi irányítás igazgatási eszközrendszeréről, 6. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs. 80—89. p.
- ÁGOSTON András (1969) Az alkotmánymódosítás — a nemzetiségek új lehetőségei. = Új Symposion, 45. sz. 22—23. p. (Ugyanő még Új Symposion 48—49., 54., 55. sz.)
- ÁGOSTON Mihály (1969) Nyelvi egyenjogúság és többnyelvűség. = Új Symposion, 50. sz. 21—23. p.
- BARANYAI Júlia (1976) Vízbe vesző nyomokon. Fejezetek a Drávaszög történetéből. Forum, Újvidék.
- BÁRCZAY Gyula—Oskar SAKRAUSKY—VASS György (1973) Nemzetiségi kisebbség — kisebbségi egyház. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 44 p.
- BERKES Eszter (1973) A szlavóniai magyar népszívet táncgyománnyai. = Lé-tünk, III. évf. 6. sz. 75—106. p.
- BESZÉDES Valéria (1984) Egy Duna menti műemlék jellegű falu. = Műemlékvédelem, XXVIII. évf. 2. sz. 117—126. p. (Ugyanitt több más vajdasági, bácskai vonatkozású cikk.)
- BIACSI Antal (1969) Ez a halál nem magánügy. — Öngyilkosságok Szabadkán. = Híd, 3. sz.
- BODROGVÁRI Ferenc (1980) Az öngazgatás filozófiája. = Magyar Szó, Újvidék. Jan. 28. szám.
- BÓNA Júlia—NIKOLITY, Rajko—NOVAK, Vilko (1956) Magyar néprajzi irodalom Jugoszláviában 1945—1955. Index Ethnographicus I. 134—142. p.
- BORI Imre (1973) Irodalmi hagyományaink. Kilenc évszázad írásaiból. Forum, Újvidék. 5—17. p.
- BORI Imre (1982) A jugoszláviai magyar folklórkutatás eredményei és szerepe a jugoszláviai magyarok kultúrájában. Artes Populares 8. ELTE BTK, Bp. 202—216. p.; valamint in: Jung Károly, 1983 (l. ott).
- BORUS Rózsa (1981) Topolya népszokásai. Hungarológiai Intézet, Újvidék.
- BOSNYÁK István (1967) Nemzeti mítosz és „Rehák-ügy”. = Új Symposion, 24—25. sz. 44—45. p.
- BOSNYÁK István (1967/b) Kiskorú közönség, vagy a közönség kiskorúsítása. = Új Symposion, 29—30. sz. 30—31. p.
- BOSNYÁK István (1968) Nemzetiségi monológ. = Új Symposion, 35. sz. 4. p.
- BURÁNYI Nándor (1981) Tudomány és közélet. Beszélgetés a 60 éves Szeli István akadémikussal. = Híd, szeptember, 1011—1021. p.
- BURKS, R. V. (1961) The Dynamics of Communism in Eastern Europe, Princeton, University Press. 188. p.
- CIJAN, Rafael (1969) Hozzászólás. In: A nemzetek közötti viszony... (lásd ott), Forum, Újvidék, 175. p.

- CSÁKY SÖRÖS PIROSKA (1973) A jugoszláviai magyar könyv. 1945—1970. Forum, Újvidék.
- CSOLÁKOVICS, Rodolyub (1950) A nemzeti kérdés rendezése Jugoszláviában (Körünk kérdései, 30. füzet). Testvériség—Egység Könyvkiadó Vállalat, Novi Sad, 52 p.
- ČURČIĆ, Slobodan (1981) Vajdaság népességváltozása az utóbbi évszázadban. = Létünk, XI. évf. 2. sz. 306—326. p.
- DÁVID András (1968) Nemzetiségi iskolarendszerünk színe és visszája. = Új Symposion, 39—40. sz. 37—39. p.
- DENNISON, I. Rusinov (1974) Yugoslavia's Return to Leninism: Notes on the Tenth Party Congress of the Yugoslav League of Communists, Southeast Europe Series, Vol. XXI. No. 1.
- DORDEVIĆ, Jovan (1981) A kisebbségek helyzete és védelme Jugoszlávia alkotmányos és politikai rendszerében. = Létünk, XI. évf. 2. sz. 255—263. p.
- DRUŠKOVIĆ, Drago (1975) Nationality Relations in Yugoslavia. In: Papers of the Ljubljana Seminar. New York. 91—96. p.
- DUMONT, René (1970) Types of Rural Economy. London. 446—467. p.
- DURIĆ, Vojislav (1968) Prilog sociologiji stanovanja savremenog vojvodanskog sela. = Zbornik za društvenostorijske Matice srpske. 49. sz.
- DURIĆ, Vojislav (1971) A lakás mint társadalmi jelenség és a lakásszociológiai kutatások sajátosságai. In: (Szelényi Iván szerk.) A szocialista városok és a szociológia. Kossuth. 295—331. p.
- E. FEHÉR Pál (1981) Nyilatkozik: Fehér Kálmán (Forum Könyvkiadó). = Kritika, 5. sz. 6—7. p.
- Az egyenjogú nyelvhasználatról szóló újvidéki tanácskozás felszólalásai. (1979. febr. 26—27.) = Létünk, 1980. (X. évf.) 1. sz. 129—190. p.
- ÉGETŐ Melinda (1974) Zenta környéki szállások. In: A paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. III. Tanyák. Szolnok.
- FEKETE J. József (1980) Gondolatok az urbánus temető körül. = Új Symposion, XVI. évf. 186. sz. 341—343. p.
- FILIPOVIĆ, Miljenko S. (1968) A magyarok az észak-boszniai és az észak-szerbiai néphagyományban. = Műveltség és hagyomány, X. 37—54. p.
- FRIGANOVIĆ, M. (1970) Commuting in Croatia as an index of the Socio-Economic Mobility of population. = Geographical Papers, Zagreb. 95—103. p.
- FÜR Lajos (1982) Nemzetiségi kérdés, nemzetiségtudományi kutatások. = Valóság, 1. sz. 34—46. p.
- FÜR Lajos (1986) A magyar tudományművelés Jugoszláviában. = EF-lapok, 9—10. sz. KISZ KB EFTT. Bp. 42—48. p.
- (GÁLIK Lászlóné szerk.) (1981) Az urbanizáció Európában. ÉVM—VÁTI, Bp. Településfejlesztési Közlemények, 12. szám, 64 p.
- GARAI László (1971) Egy magyar nyelvű egyetemista lap szükségességéről. = Új Symposion, 76. sz., hátsó borító.
- GEROLD László (1967) Haldokló kisvárosi kultúra (Versec). = Új Symposion, 29—30. sz. 26—29. p.
- GEROLD László (1970) Rólunk vallanak. (Értelmiség-szociológiai vizsgálat.) Forum, Újvidék. 277. p.
- GOLUBOVIĆ, Zagorka (1969) The Trends and Dilemmas of Yugoslav Sociology. = Praxis, 3—4. sz.
- GOLUBOVIĆ, Zagorka (1976) A szociológus a jugoszláv társadalomban. = Europäische Rundschau, Wien, 1. sz. (Magyarul: MTI Elméleti Cikk, VI. évf. 19. sz. 35—43. p.)
- GRANASZTÓI PÁL (1982) Városfejlődés, infrastruktúra Magyarországon a dualizmus korában. In: Építészet, városépítés, társadalom. Akadémiai K. 170 p.

- GUNDA Béla (1974) *Folklore-gyűjtés a Szerémségben*. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. 19—20, 53—68. p., valamint ir: Jung Károly, 1983., 64—77. p.
- GYAPAY Dénes (1987) (Magyarnak lenni) Jugoszláviában. = Magyar Hírlap, Melléklet. XII. 24. 5—6. p.
- GYÖRE KÁROLY (1979) Vajdaság városhálózatában történt változások az 1953—1971 közötti időszakban. Nemzetiségi földrajzi tudományos ülészak, Pécs.
- HAJÓS Ferenc (1983) Magyarok a Szlovén Szocialista Köztársaságban. = Valóság, 1. sz.
- HAWRYLYSHYN, O. (1977) Yugoslav Development and Rural Urban Migration: the Evidence of the 1961 Census. In: (Brown, A. A. — Neuberger, E. szerk.) *Integral Migration: a Comparative Perspective*. Academic Presse, 329—345. p.
- HEGEDŰS Miklós (1973) Gazdasági fejlődés és az urbanizáció. Akadémiai, 73—114. p.
- HERNÁDI Miklós (1970) Jegyzetek a Vajdaság új regényirodalmáról. = Valóság, 12. sz. 79—83. p.
- HÓDI Éva (1986) A nemzeti önismeret új útjai. A jugoszláviai magyar társadalomtudományi gondolkodás kialakulása. = Valóság, 2. sz. 76—85. p.
- HOFFMANN, G. W.—HATCHETT, R. L. (1977) The Impact of Regional Development Policy on Population Distribution in Yugoslavia and Bulgaria. In: *Population and Migration Trends in Eastern Europe*. Wetview Press, Boulder (Colorado). 99—124. p.
- HORNYIK Miklós (1981) Interjú Végel Lászlóval (1968). In: *Szabálytalan napló*. Forum, Újvidék. 130—134. p.
- A JKSZ Központi Vezetősége Végrehajtó Bizottsága határozatai a nemzeti kisebbség kérdéseiről (1959. márc. 24.) = Új Symposion, 24—25. sz. 1967. 39—43. p.
- JÓNÁS István (1986) Nemzetisége: magyar. Adalékok a szlovéniai magyarság életéhez. = EF-lapok, 3. sz. KISZ KB EFTT, Bp. 38—39. p.
- JOÓ Rudolf (1984/a) Nemzetiségi kérdés — kisebbségi egyenjogúság napjainkban. In: *Együtt a nemzetiségekkel*. Kossuth Kiadó. 140—146. p.
- JOÓ Rudolf (1984/b) Nemzeti-nemzetiségi egyenjogúság alkotmányos alapjainak létrejötte: A több nemzetiségű Jugoszlávia föderatív felépítésének kialakulása és a nemzetiségi egyenjogúság fejlődése az 1974-es alkotmányig. In: *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság*. Kossuth K. 124—134. p.
- JOVANOV, Neca (1981) A szocialista államnak az időszerű jugoszláv társadalomban jelentkező problémái. = *Létünk*, XI. évf. 1. sz. 32—57. p.
- JUHÁSZ Géza (1969) Folyóiratszemle. = Magyar Szó, XXVI. évf. 350. sz. dec. 21. 14. p.
- JUNG Károly (1978) Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Forum, Újvidék. 329 p.
- JUNG Károly szerk. (1983) Jugoszláviai magyar folklór. Hungarológiai Intézet, Újvidék. *Értekezések, monográfiák*, 3. 350 p.
- KALAPIS Zoltán (1979) *Bánát könyve*. Ríportok. Forum, Újvidék. 259 p.
- KAMENETSKY, Ihor (1961) *Secret nazi plans for Eastern Europe*. Bookman Associates, New York.
- KARDELJ, Edvard (1977) A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai. Forum, Újvidék. 106. p.
- KATONA Imre (1984) Magyar folklórkutatás Jugoszláviában. = *Forrás*, XVI. évf. 11. sz. 44—47. p.
- KATONA Imre (1981) A kubikolás nemzetközivé válása Jugoszláviában. = *Forrás*, 7. sz. 28—34. p.
- KATONA Imre (1983) Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. = *Forrás*, XV. évf. 10. sz. 75—89. p.

- KATONA Pál (1963) Jugoszlávia népeire és nemzetiségeire, valamint Magyarország határ menti vármegyéire vonatkozó néprajzi írásoknak mutatója. (Kézirat.) Hungarológiai Intézet.
- KING, Robert R. (1973) Minorities under communism: nationalities as a Source of Tension Among Balkan Communist States. Cambridge, Harvard University Press.
- KLEIN, George—KLEIN, Patricia (1981) Nationalismus, Ideology. The Pivot of Yugoslav Politics. In: (Klein, G.—Reban, M. J. szerk.) The Politics of Ethnicity in Eastern Europe. The East European Monographs, No XCIII. Boulder Distributed by Columbia University Press, New York. 247—279. p.
- KOCSIS Károly (1983) A Vajdaság nemzetiségi képének száz éve (1881—1981). = Területi Kutatások, 6. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Bp. 60—76. p.
- KOCSIS Károly (1985) Migrációs folyamatok a Vajdaságban a második világháború után. = Földrajzi Értesítő, XXXIV. évf. 4. sz. 431—454. p.
- KOROSIC, Marjan (1987) A gazdasági nehézségek leküzdése. = HVG, jugoszláv melléklet, február 28. 19—20. p.
- KÓSA László (1972/a) Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. Néprajzi és településtörténeti áttekintés. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei IV. 11—12. sz. 5—24. p. valamint ld. JUNG K. 1983. 21—40. p.
- KÓSA László (1972/b) Zenta bácskai mezőváros néprajzi képe. = Létünk, II. évf. 3—4. sz. 139—151. p.
- KOSIŃSKI, L. (1964) Migrations of Populations in East-Central Europe from 1939—1955. = Geografica Polonica, 123—131. p.
- KOVÁCS Endre (1982) Doroszló hiedelemvilága. Forum, Újvidék. 327 p.
- KOVÁCS Teréz (1973) A tanyak társadalmi folyamatai egy bácskai községben — Becsén. = Létünk, III. évf. 6. sz. 33—49. p.
- KOVÁCS Teréz (1976) A tanyak társadalmi struktúrái egy bácskai községben — Becsén. = Létünk, VI. évf. 1. sz. 50—71. p.
- KOVÁCS Teréz (1978) A vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai felmérése. = Új Symposion, XIV. évf. 168. sz. 437—449. p.
- KOVÁCS Teréz (1981) A fiatalok szabad ideje Vajdaságban. = Létünk, XI. évf. 1. sz. 79—89. p.
- KOVÁCS Teréz (1983) A szociológia kialakulása és fejlődése Jugoszláviában. = Szociológia, 4. sz. 457—463. p.
- KOVÁCS Teréz (1986) A tanyavilág társadalmi-gazdasági és életmódbeli változásai 1953 és 1983 között. (Becse). = Létünk, XVI. évf. 2. sz. 266—274. p.
- KÖRMÖCI Erzsébet—SZABÓ Jolán (1974) Halotti szokások Zentán. 2. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, VI. 19—20., 159—172. p.
- KÓVÁGÓ László (1987) Jugoszlávia története a második világháború után (1944—1980). ELTE BTK, jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp. 44 p.
- KREMENŠEK, Slavko (1970) Ljubljanskogo naselje zelena jama kot etnološki problem. Ljubljana.
- KREMENŠEK, Slavko (1979) Suburban Villagers. A Slovenian Case Study. Program in Soviet and East European Studies. = Occasional Papers, Series No 2. Amherst, Mass.
- KROPUSEK, T. (1972) Társadalmi egyenlőtlenségek a szocializmusban. Belgrád.
- LAKI László (1981) Kisiparosok ipari környezetbe való beilleszkedésének nehézségei. = Létünk, XI. évf. 1. sz. 92—105. p.
- LŐRINCZ Péter (1968) A nemzetiségi kérdés és új tudományos intézeteink. = Új Symposion, 36. sz. 27—28. p.
- MAJTÉNYI András (1967) A jugoszláv értelmiség eredete, eredményei és perspektívái. Tanulmányvázlat. = Új Symposion, 22. sz. 25—26. p.
- MÁRKUS Gyula (1987) Váltóláz. = HVG, szeptember 5. 11—13. p.
- MATUSKA Márton (1983) Költözködünk. = Magyar Szó, XC. évf. 235. sz. 11—13 p.

- MELVINGER, Zlatko (1969) A vajdasági területi iskolák eddigi fejlődésének néhány jellegzetessége. In: A nemzetek közötti viszony... Forum, Újvidék. 127—145. p.
- MERKI Ferenc (1981) A horvátországi magyar tannyelvű iskolák helyzetéről. = Híd, október, 1269—1271. p.
- MEZEI István (1969) A nemzeti egyenjogúság regionális gazdasági tényezői a Vajdaságban. In: A nemzetek közötti viszony... Forum, Újvidék. 49—51. p.
- MILANOVIĆ, Branislav (1986) A mezőgazdaság magánszektorának fejlődési lehetőségei Vajdaságban. = Létünk, XVI. évf. 2. sz. 227—245. p.
- Minorités ethniques en Europe Centrale et Balkanique. Paris, 1946.
- MIRNICS Károly (1967) Vajdasági visszas viszonyok. = Új Symposion, 28. sz. 25. p.
- MIRNICS Károly (1968) A könyv a vajdasági magyar nemzetiség életében. = Új Symposion, 34. sz. 27—28. p.
- MIRNICS Károly (1970/a) Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében. = Demográfia, 3. sz.
- MIRNICS Károly (1970/b) A jugoszláviai magyar diaszpóráról. = Üzenet, 12. sz. 440—447. p.
- MIRNICS Károly (1970/c) Vajdaság sorsa a nemzetiségek sorsa. = Híd, 7—8. sz.
- MITA, Miljkovic (1949) A kisebbségek helyzete a Szerb Köztársaságban. (Korunk kérdései, 12. füzet.) Subotica, 29 p.
- MLINÁR, Zdravko (1971) A bevándorlók baráti kapcsolatai Velenjében. In: (Szelényi Iván szerk.) A szocialista városok és a szociológia. Kossuth K. 220—245. p.
- MUKICSNÉ KOZÁR Mária (1984) Szlovén vidék. Ljubljana — Szombathely.
- MUSIL, Jiri—LINK, Jiri (1973) A szocialista országok urbanizációjának néhány jellegzetessége. = Szociológia, 4. sz. 586—604. p.
- NAGY László (1981) A felnőttképzés problémái Szabadkán. = Létünk, XI. évf. 1. sz. 121—125. p.
- A NEMZETEK KÖZÖTTI VISZONY időszerű kérdései az öngazgatású társadalomban. Konferencia és vita. Forum, Újvidék, 1969. 178. p.
- OPPOSITION in Eastern Europe. (1979) Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- OVSEĆ, Damjan (1979) Oris družabnega življanja v Ljubljani od začetka XX. stoletnaja do II. svetovne vojne. Ljubljana.
- OVSEĆ, Damjan (1980) Kratak pregled Ljubljanskih kavarn od začetkov do danasnjih dni. Glasnik, SED, 20. 167—173. p.
- OVSEĆ, Damjan (1980) The Meaning of Urban Space in Ljubljana in the Past and Today. An Interdisciplinary Ethnological Interpretation. Glasnik, SED, 20. 157—159. p.
- (PASTYIK László szerk.) (1969) A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. Bibliográfiai Füzetek 1—16. Hungarológiai Intézet.
- PASTYIK László (1970) A Híd kontra Új Symposion. = Új Symposion, 62. sz. 14. p.
- PASTYIK László (1970) Öngaz(ol)gatás. = Új Symposion, 60—61. sz. 11. p.
- PASTYIK László (szerk.) (1977) Tenyerenem a síkság. A vajdasági nemzetiségek irodalmának antológiája. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 129—130. p.
- PEARSON, Raymond (1983) National Minorities in Eastern Europe 1848—1945. London, The Macmillan Press CTD, 249. p.
- PENAVIN Olga (1950—51) A szlavóniai sziget-magyarság. = Híd, 795—801, 895—901, 62—69. p.
- PENAVIN Olga (1966) A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Bp. Akadémiai.
- PENAVIN Olga (1973) Szlavóniai hétköznapiak. Forum.
- PENAVIN Olga (1976) A népi tudás, a népi hagyományok gyűjtése a felszabadulás után a jugoszláviai magyarság körében. Békéscsaba, II. Nemzetiségkutató konferencia, 326—340. p.
- PENAVIN Olga (1979) Szlavóniai magyarok. = Üzenet, IX. évf. 671—673. p.

- PENAVIN Olga (1981) A nagycsalád-szervezet Szlavóniában (Kórógyon). Forum, Újvidék. 224 p.
- PÉNOVÁCS Antal (1979) Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Forum, Újvidék.
- PETKOVICS Kálmán (1963) A város árnyékában. = Híd, XXVII. 933—947. p.
- PIVOVAROV, J. L. (1972) A népesség városiasodása és vándorlása az európai szocialista országokban. = Földrajzi Értesítő, XXI. évf. 2—3. sz. 227—236. p.
- POPOVIĆ, Dusan (1969) A nemzetiségi nyelvek egyenjogúságáról. In: A nemzetek közötti viszony..., 111—125. p.
- RÁCZ Attila (1964) A városok jogi helyzete az európai szocialista országokban. = Állam és Igazgatás, XIV. évf. 4. sz. 335—348. p.
- RADOVANOVIĆ, Mileta (1969) Elvetemült következtetés. = Új Symposion, 45. sz. 20—21. p.
- RADOVANOVIĆ, Miljana (1981) A vajdasági ruszinok etnológiai tanulmányozásának problémái a mai interetnikus feltételek között. In: A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai, 1. köt. Békéscsaba—Bp. 197—202. p.
- RAJCSÁN István (1981) A Szocialista Szövetség, az öngazgatási érdekek pluralizmusa, valamint a tömegtájékoztatási eszközök szerepe és fejlődése Kardelj gondolatainak tükrében. = Létünk, XI. évf. 1. sz. 7—17. p.
- RAJKOVIĆ, Zorica (1976) Spomen-obilježja zrtvama prometnin nesreca. = Narodna Umjetnost, XIII. évf. 27—56. p.
- RAJKOVIĆ, Zorica (1978) Danasnji djecji folkloristrazivanje u Zagrebu. = Narodna Umjetnost, XV. évf. 37—96. p.
- REHÁK László (1963) A vajdasági nemzetiségek helyzete Jugoszlávia alkotmányos rendjében. = Híd, V. évf. 567—576. p.
- REHÁK László (1967/a) Kisebbségek Jugoszláviában. Jogi-politikai tanulmány. Forum. 504. p. (Bibliográfia 455—491. p.)
- REHÁK László (1967/b) Nemzeti érdek, regionális érdek és a nemzeti kisebbségek. = Új Symposion, 23. sz. 24—25. p.
- REHÁK László (1969) A Vajdaság Autonóm Tartomány lakossága nemzetiségi megoszlásának jellegzetességei. In: A nemzetek közötti viszony... Forum, Újvidék. 61—67. p.
- REHÁK László (1970) Kívánt segítség és hivatlan atyáskodás a nemzetiségek érvényesülési folyamatában. = Híd, 7—8. sz.
- REHÁK László (1979) Kisebbségtől a nemzetiségig. Tanulmányok. Forum, Újvidék. 267 p.
- REHÁK László (1980) A munkásosztály meghatározására vonatkozó társadalmilag elfogadott álláspontok Jugoszláviában. = Létünk, X. évf. 1. sz. 11—20. p.
- REHÁK László (1981) A helsinki okmányoknak a nemzetiségek (nemzeti kisebbségek) helyzetére vonatkozó rendelkezései... = Létünk, XI. évf. 2. sz. 280—285. p.
- REHÁK László (1982) Politikai rendszerünk időszerű kérdései. Forum, Újvidék.
- RIESMAN, Leonard (1973) Urbanizáció: a városfejlődés tipológiája. In: (Szelényi Iván szerk.) Városzociológia. KJK. 122—143. p.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1979) Istraživanje folkloru i kulturna praksa. = Narodna Umjetnost, XVI. 9—20. p.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1984) Zágrábi városi folklór. Ethnographia, 3. sz. 468. p.
- ROMIĆ, Desa (1969) A nemzeti egyenjogúság távlatai Vajdaság öngazgatású társadalmában. In: A nemzetek közötti viszony... Forum, Újvidék. 81—86. p.
- SAFFER Pál (1968) Könyvek és előítéletek. = Magyar Szó, XXV. évf. 89. sz. március 31. 21. p.
- SÁRFALVI, B. (1970) Recent population Movements in East European countries. Akadémiai K. Bp. 92 p.

- SÁROSI Károly (1968) Kell-e magyar pedagógiai főiskola? = Magyar Szó, XXV. évf. 128. sz. május 11.
- SHKRELI, Azem (1973) A nemzetiségi kultúra helye... = Magyar Szó, XXX. évf. 303. sz. november 3. 11. p.
- SHOUP, Paul (1968) Communism and the Yugoslav National Question. New York, Columbia University Press. 268. p.
- SJOBERG, Gideon (1973) A preindusztriális város. In: (Szelényi Iván szerk.) Városszociológia. KJK. 108—121. p.
- (STANOJEVIĆ, S. szerk.) (1979) Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány az adatok tükrében. Tartományi Tájékoztatási Titkárság, Újvidék. 88 p.
- STEPANOVIĆ, Predrag (1986) A „valóságos próza” mint a mai szerb irodalom egyik jellemző irányzata. = Tiszatáj, XC. évf. 5. sz. 54—61. p.
- SZ. A. (1969) Kevés figyelmet szentelnek a falu szociális állapotának. = Magyar Szó, XXVI. évf. 42. sz. február 13. 3. p.
- SZÉKELY András Bertalan (1984) Nemzetiségi jogok és megvalósulásuk Szlovéniában. = Világosság, XXV. évf. 3. sz. 163—169. p.
- SZÉKELY Mária (1981) Föld-föld... Gyűjtés a Dunatáj magyarságának szellemi néprajzi hagyományából. Apatini Irodalmi Kör.
- SZEKERES László (1983) Középkori települések Északkelet-Bácskában. Forum-M. Ny. I. H. K., Újvidék. 6—73. p.
- SZELI István (1961) Zentai kiadványok bibliográfiája. = Híd, XXV. évf. 4. sz. 387—388. p.
- SZELI István (1973) Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. = Magyar Szó, XXX. évf. 205. sz. júl. 28. 11. p.
- SZELI István (1981/a) A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Kossuth K.
- SZELI István (1981/b) Történi történelem. Forum, Újvidék.
- SZINADINOVSKII, Jakim (1969) A nemzetek közötti viszonyok néhány vonatkozása Jugoszláviában a munka szerinti díjazás elvének következetes alkalmazása keretében. In: A nemzetek közötti viszony... Forum, Újvidék. 89—95. p.
- SZKSZ Vajdaság Autonóm Tartományi Bizottság plénumának vitaanyagából. (1968) Válogatás. = Új Symposion, 35. sz. 31—33. p.
- (SZÖLLÖSY VÁGÓ László szerk.) (1980) Pályaválasztás — pályairányítás. Kerekasztal-beszélgetés. = Létünk, X. évf. 4—5. sz. 836—857. p.
- SZÜCS Imre (1971/a) Életünk tükröképe. = Magyar Szó, 358. sz. december 31. és 1972. január 1. 8. p.
- SZÜCS Imre (1971/b) A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelők Egyesülete munkájának kritikai vizsgálata. = Magyar Szó, 357. sz. december 30. 4. p., 20. p.
- THOMAS, C. (1979) Internal Migration in Yugoslavia 1961—1971. = Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, CXX. évf. 177—181. p.
- THOMKA Beáta (1970) Az Új Symposion 50 éve. Forum, Újvidék.
- THURZÓ Lajos (1945) Egy ébredő magyar parasztváros. = Híd, 22—28. p.
- TÓTH Ferenc (1973) Kérdőjelek helyett. = Magyar Szó, 46. sz. február 17. 13. p.
- TÓTH Ferenc (1981) A jugoszláviai magyar folklórkutatás eredményei és feladata. A II. Békéscsabai Nemzetközi Nemzetiségkutató Konferencia..., II. köt. 507—514. p.
- TRIPOLSKY Géza (1973) A Hungarológiai Intézet folklórszemináriuma. = Létünk, 2—3. sz. 203—206. p.
- TUCAKOVIĆ, Zurica (1971) A közös kincs. = Kommunista, 171. sz. május 13. 4. p.
- URBÁN János (1973) Önigazgatás és írókongresszus. = Magyar Szó, 317. sz. november 17. 11. p.
- UTASI Csaba (1967) Ki a nacionalista? (A Rehák-ügyről.) = Új Symposion, 24—25. p., 40—44. p.
- UTASI Csaba (1972) Hízélgéstől a hitvallásig. = Új Symposion, 83. sz. 161—165. p.

- VÁRADY Tibor (1968) Vajdasági magyar társadalomtudomány. = Új Symposion, 44. sz. 7. p.
- VÁRADY Tibor (1971/a) Konkrét akció. = Új Symposion, 74. sz. 276. p.
- VÁRADY Tibor (1971/b) Vagy nem maga az élet...? Úti esszék. Újvidék, Symposion-könyvek 34.
- VARGA Domokos (1970) A jugoszláviai magyar nemzetiség jelenéről és jövőjéről. = Valóság, 12. sz. 77–79. p.
- VARGA Lajos (1971) Egység és idegenség. = Képes Ifjúság. 1219. sz. szeptember 15. 18–19. p.
- VARGA László (1969) Hozzászólás. In: A nemzetek közötti viszony... Forum, Újvidék. 163–167. p.
- VARGA László (1973) A művelődési öntevékenység új korszaka. = Magyar Szó, 324. sz. november 29. 15. p.
- VARSÁNYI, Julius (1982) Border is Fate. A Study of Mid-European Diffused Ethnic Minorities. Australian Carpathian Federation INC, Adelaide — Sydney. 139 p.
- VÉGEL László (1971) Értelmiség és öngazgatás. = Új Symposion, 69. sz. 3. p.
- VÉGEL László (1973) Kultúra és elitizmus. = Magyar Szó, 226. sz. augusztus 18. 11. p.
- VLAOVICS J. (1968) Az egyetemes magyarság. = Dolgozók, XXI. évf. 44. sz. november 1. 8. p.
- VODOPIJA, Milivoj (1976) Naturiranje ko rite de passage. = Narodna Umjetnost, XIII. évf. 77–92. p.
- VUJKOV, Savu (1987) Kölcsönös előnyök és gondok. = HVG, jugoszláv melléklet, február 28. 18–19. p.
- VUKOVICS Géza (1973) Az írók társadalmi szerepe. = Magyar Szó, 162. sz. június 15. 10. p.
- VUSKOVIC, Boris (1976) Társadalmi egyenlőtlenség Jugoszláviában. (= Vidik, Split, 1972–73.) = New Left Review, London. 95. sz. január–február. Magyarul megjelent: MTI Elméleti Cikk, VI. évf. 16. sz. 21–42. p.
- ZIHERL, Borisz (1945) Demokrácia a nemzetiségi kérdés megoldásában. Cikkek a Borbából. Budućnost Könyvkiadó Vállalat, Novi Sad. 20 p.
- ŽIVKOVIĆ, Miroslav (1971) Szegregáció városaink fejlődésében. In: (Szelényi Iván szerk.) A szocialista városok és a szociológia. Kossuth Kiadó, Bp. 149–181. p.
- ZSUFFA István (1976) Az urbanizáció hatása a közigazgatásra az európai szocialista országokban. = Állam és Igazgatás, XXVI. évf. 4. sz.